

BEKE JUDIT

Komikum és/vagy elátkozottság

MÓRICZ ISTEN HÁTA MÖGÖTT CÍMŰ REGÉNYÉRŐL
– BALASSA PÉTER HAGYATÉKÁBÓL

1999. október 26. és 2000. május 2.-a között, két féleven át az ELTE-BTK Esztétika Tanszékén Balassa Péter – évtizedes magántradíció szerint – kedd esténként hattól fél nyolcig műelemző szemináriumot tartott, melynek témája ebben a tanévben Móricz „kisprózájának” vizsgálata volt (elbeszélések, valamint az *Árvácska*, *Az Isten háta mögött* és a *Sárarany*). A közös interpretációs tevékenység szerves része volt annak a nagy munkának, amelyet a tanár úr a Korona Kiadónak egy Móricz-monográfia megírására való felkérésétől kezdve 2003. június 30-án bekövetkezett haláláig folytatott – ez utóbbi állítást a szó szoros értelmében véve, hiszen a hagyatékban maradt írások tanúbizonysága alapján (ld. Leonóra-papírok; Jelenkor, 2003/12.) még a végső napokban is azért küzdött, hogy minél többet papírra tudjon vetni a már összegyűjtött anyagból. Bevált szakmai metódusa szerint a szigorú filológiai munka (primer és szekunder szövegek összegyűjtése, rendezése, kiegészítése, olvasása és újraolvasása) alapozó eljárásai után az eleven értelmezői diskurzus közösségi tapasztalatainak próbatételére bocsátotta irodalomtörténeti és -tudósi hipotéziseit. Az esti egyetemi órák általában termékenyen feszült hangvételű vitáinak hozadékát pedig a továbbgondolás és -olvasás folyamataiban dolgozta át publikációképes tudományos szöveggé. Minden jel szerint a Móricz-monográfiát előkészítő munkálatok már az utolsó fázisban tartottak, az anyag készen állt, már „csak” meg kellett volna írni, és a tanár úr, úgy is mint a gadameri Bildung-értelmezés (személyiséget alakító, fel- és megszabadító) munkafelfogásának megszállottja, a tüdőrák szorításában meg is kezdte az idővel való versenyfutást, hiszen élete utolsó napjaiban elkezdte diktálni a művet – mint az általa oly nagyra tartott és tisztelve szeretett, ugyancsak szabadság-megszállott Bartók, ő is tele bőrönddel ment el...

Jelen sorok írója számára a fent említett tanév a kilencedik volt, amelyet a mestereként tisztelt szemináriumvezető óráin töltött. Az alábbiakban annak a *lehetetlen* feladatnak megközelítésére történe kísérlet, hogy a négy és fél évvel ezelőtt készült órajegyzetek alapján, amelyek a tanár úr vitaindító felvetései és a Vele való folyamatos párbeszédben a diákok részéről megfogalmazott referátumok, hozzászólások elhangzásakor készültek, egy hajdani *Isten háta mögött*-olvasat rekonstruálódjon – az emlékezet és felejtés szakadéka-nak peremén lebegve.

Móricznak egy 1939. január 14-én készült följegyzése szerint *Az Isten háta mögött* című regényében arról van szó, hogy *az ember nem más, mint állat*. A szerzői intenció

szerint tehát ez a mű nem foglalkozik az állatiság(unk) alól való felszabadulás lehetőségeivel, hanem „csak” ezen anti-antropológia bemutatásával. E koncepciónak megfelelően a szövegben nem képződik meg egy olyan világ, amelyben érzelmek és kapcsolatok jelen(het)nének meg, hanem ösztönkielégítési és -elfojtási mechanizmusok elvileg vég nélkül ismételhető szériáiról olvashatunk.

A mű helyszíne, Ilosva, sajátos szociokulturális összefüggéseket exponál: a Tiszántúl mélyen kálvinista szemléletű világában vagyunk, melynek érzületét a súlyos elfojtásokkal megterhelt, szekularizációt nem ismerő, ítéletközpontú vallásosság hatja át. A móríci életmű látásmódjában a fentiek által kondicionált ön- és világerzékelés szembesül a (szociál)darwinizmus, determinizmus, valamint Nietzsche és Freud gondolatvilágával. A századforduló Nyugat-Európájának ez utóbbi katalógus által jelzett szellemi mozgásai egy személyes Istent feltételező világrénd összeomlására utalnak. E kulturális megrázkódtatás úgy is megfogalmazható, mint a mindenható ítélőbíró pozíciójába emelt apafigura radikális trónfosztása, melynek végrehajtását – paradox módon – a zsarnok hiányából fakadó frusztráció görcsössége követi.

Móríciz számára tehát adottnak tekinthető egy olyan teológiai narratíva, mely szerint az ember bűnössége révén *eleve* ítélet alatt áll, azaz Isten színe-szeme elől száműzött, nincs az Ő tekintete előtt, az *Örökkévaló háta mögött* van. Az emberi lénynek ez a pozíciója *elátkozottság*ként értelmezhető, másképpen szólva: a kiűzetettség stigmája maga a büntetés. A megbélyegzés, a szabadulás lehetőségei nélküli fogság és ítélet viszont lázadást szül, melyben megnyílik a reflektálatlan animalitás örvénye: a puszta, ezért rossz elfojtásból a póre coitusvágy tör elő, melynek szorításában, fogságában vergődik *Az Isten háta mögött* összes, kivétel nélkül kisstílű figurája.

A kicsinység, hitványság, banalitás kategóriái viszont lehetővé teszik a regény olvasatának a komikum irányába való kiterjesztését. Ezt a lehetőséget tovább erősíti a mű reflektált intertextualizáltsága elsősorban Flaubert *Bovarynéj*a felé. Amennyiben pedig a *Madame Bovary* maga is egyfajta XIX. századi giccskultúrával áthatott *Don Quijote*-paródia, annyiban az *Isten háta mögött* a *karikatúra karikatúrája*, vagyis egyfajta, már-már a félelmetességig túlfeszített *antidivinális komédia*. E mű kétségbeesett és görcsös röhögése ugyanis azt a szakadékot nyitja meg, amely az emberi lény puszta kicsinysége távlattalanságának rettenete és a hülyék bírósági ítélet alól való mentesülésének evidenciája között tárul fel.

A *Bovaryné* és az *Isten háta mögött* bonyolult kapcsolata rávilágít a két szöveg közötti alapvetően depravációs jellegű viszonyra. A Flaubert-mű világával legfeljebb az albíró figurája érintkezik, amennyiben ő a reflexió határán mozog, s elvagyódásának kilátástalansága öngyilkosságba torkollik – és/de az ő alakja sem írja fölül a műben a kétségbeejtő banalitás általános érvényességét. („Az albíró elgondolkozva nézett a két tanítóra. *Bovarynéra gondolt, akinek az esete oly nagyszerű volt, de amely nem fog ismétlődni soha. Nincsen olyan nagy nő a kisvárosban... Ahhoz, hogy valaki olyan arányúvá fejlődjék, ahhoz valami nagy kultúra kell... Micsoda karikatúrája ez a világ, amelyben élünk, a karikatúrájának... Ez már a közönségesség. Az unalmas, egyszerű közönségesség... Hol vannak azok a színek, hangulatok, amiket a francia kisváros ködös emléke a könyvön keresztül meghagyott ... Ott színe, illata van az életnek... De itt olyan józan, olyan szimpla*

minden... nem lehet valami közönségesebb, mint egy házasságtörés ebben a társaságban...”¹

Emma Bovary önteremtési kísérletei saját kora giccskultúrájának másolatai, de az ő történetében a sznobizmusok és az álmodozások világának (a romantikában rejlő) viszonyítási pontjai még érzékelhetőek. Veresné esetében már nem kutatható fel az a mintakép, melynek a giccs vacak másolata („– Zongorázz egy kicsit, fiam – mondta a tanító. ... A fiatalember vidáman nézte a hosszú, sárga zongorát, amely megadással nyúlt el a szoba sötét mélyén. Az asszony felnyitotta a tetejét, aztán leült elibe, s kotta nélkül nekiment a billentyűknek. A fiatalembernek a szája is nyitva maradt a bámulattól. Az asszony me-reven kinyújtott ujjakkal, mint a dobverőkkel, rávert a billentyűkre, amelyek kétségbeesetten s kissé összevissza kezdtek lármázni. Valami csodálatos volt ez a zongorázás, oly szapora és olyan rettenthetetlen, mint egy huszár-attak, és valami bámulatosan határozott kakofónia keletkezett, amelynek nem volt egy ép hangja, de imponálóbb volt minden zenénél, amit valaha hallott. ... Az asszony nagyszerűen megoldotta a saját élete zenéjének titkát. Valóságos boszorkánykulcsot talált, amely örökre képessé tette, hogy népdalzenével ellássa a maga társaságát. Jobb kézzel játszotta az énekhangot, a ballal pedig minden hanghoz leütötte a szabályos fő akkordot, már ahogy tőle és a zongorától telt. Az albíró szélesen elmosolyodott, s igazat adott az asszonynak. Le van egyszerűsítve itt az egész élet. Ki van dobva belőle minden bonyodalom, minden művészet. Csak meg kell találni az élet kulcsát, olyan egyszerű lesz itt minden, mint a patak folyása.”² Az Isten háta mögött esetében a móríci regénypoézis kizárólagosan hulladékból építkeznek: a figurák közötti kommunikáció párbeszéd-paneltöredékekből épül („– Tessék parancsolni húst... Na, de ne ezt a csontosat, hanem ezt... Meg kell magát házasítani, még a tálból sem tud szedni. Na, de nem tudom kit vesz el, ha így választ. – Hát bizony a házasság olyan mint a rántott csirke – mondta a tanító”)³, a kontaktus-kísérleteket a testi fogyatékoság generálja („Édes gyermekem – morogta újra a pap, s felforrt a vére a saját hangjában megesisikorduló érzéstől. A szeme meghályogosodott, s a könnyes fátylon át mindent lehetőnek látott, amire titkon vágyakozott. ... Drága kislányom, imádom magát! – Az asszony nem is figyelte arra, mit hebeg és zagyvál összevissza, de ez a szó brutálisan arcul ütötte. – Megbolondult! – szólt rá durván az öregemberre. ... A pap fakó arccal bámult rá, s a szája nyitva maradt. Csorba, kikorhadhat fogai kimeredeztek meg-lilásodott ínye közül, s ajka lepittyedt, sírós remegéssel, mint az egész kis gyerekeké. ... Az öregember, akinek soha még ilyen visszautasításban nem volt része, s aki semmiképpen sem tudta elhinni, hogy vége a régi szép időknek, amikor a tanítónék kitüntetésnek vették, ha kegyeibe fogadta őket, lassan tudatára kezdett jönni annak, mi történt vele.”)⁴, a cselekményt a meg nem történt események szervezik („Vége az eleven özvegy-ségnek. Fel fog állani és kimegy, és csak próbáljon útjába állani az az ember! Aki ott fekszik, olyan közel, hogy fejen rúghatná, s aki teszi magát, hogy alszik. Primitív s szinte állati szűk gondolatai, de hihetetlen tágas testi érzései voltak. ... Lázasan, félönkívületben ment a hideg téglákon, s úgy fogta meg a diákszoba vaskilincsét, ahogy a lázas beteg a hideg kanalat: Muszáj bevenni, ami benne van. ... És asszonyi gyöngédséggel megszánta az ártatlant, a szűz fiút s nagy elájulással villant fel, mit kell tennie. Remegő kézzel nyúlt a vállához és kioldta a két gombot! ... És mégis folyton tart a csönd. ... – Laci! – sikoltja és az ágyhoz rohan. Az ágy üres. És a szoba is üres. És a madár távol, távol

van.”)⁵. A kétségbeesés valós tettei (az albíró és a közjegyzőné valóban véghezvitt házasságtörése, az asszony meggyilkolása és a „csábító” öngyilkossága) csak szóbeszéd tárgyai, nem válnak a szövegben érzékileg megtapasztalhatóvá, mintegy az olvasó háta mögött esnek meg.

Veresné házasságának üressége a szövegben az evés és az aranyfog motívumaiban, mintegy reflexiós szint nélkül képződik meg. A reflektálatlanság narratológiai megjelenítésének tekinthető a szövegnek az a sajátossága is, hogy a Flaubert-i, regénytörténeti jelentőségű nézőponttechnikai poétika eljárásai helyett a Móricz-mű egy külső narrátor egyenes beszédében szólal meg. A szereplőknél a szándékok és az önkifejezés közötti diszkrépancia önfelepítő és önlebontó struktúrákat generál, melyek a cselekményt sehonnan sehová nem vezérlik: Veresné *seggreesésben* végződő öngyilkossági kísérletének rettenetes komikumai a kései Móricz kultúrkritikájának kegyetlenségét jeleníti meg.

Ilosva tót világa intertextuális lehetőségeket hordoz a mikszáthi elbeszélések irányában is, de ebben az esetben a kisvárosi értelmiségnek semmiféle értékszféra sem tulajdonítható, a helyi, provinciális istenek nem emlékeztetnek senkire és semmire, a tájnyelv használata nem válik humorforrássá. A butaság metafizikájának poézise szervezi a szöveget, mely az ítéletes beszédmódból való kitörés lehetetlenségéről beszél. („– Az a baj – ismételte a polgármester –, hogy mindenféle idegen fiatalemberket hozzák ide a hivatalokba, az iskolákba, ezen kellene segíteni. Vannak nekünk derék fiaink, a városban születtek, és azok kintelenek messze földön kínlódnak, és nincs is állásuk, és ide csak szépen idehelyezi a miniszter BÜNTETÉSBŐL (kiemelés: B. J.) mindenféle egyéneket. Ha azok valamit teszik, hát kérem, jönnék az újságok, és a várost kompromittálnak.”)⁶ Ennek a világnak természetéből adódóan nincs mód a bűnös megigazulására – még abban a rettenetes értelemben sem, amelyet a Luther-korabeli nyelvhasználat mutat be, amennyiben a *Rechtwertigung* kifejezést általában *kivégzés* értelemben használták.

A regény különösen fontos figurája Veres Laci, aki, főleg a gimnázium provinciális terrora áldozatának szerepébe kerülve, Nyilas Misi egyik előképének tekinthető. Az ő diákélete a besúgásoktól fülledt légkörben kisstílű botrányoktól botrányokig zajlik, a tanulás tétje a karrierépítés és a szeretőfogás. („...asztán a tanító elemezte az ötletet. – Mit? Latint? Meg görögöt? Hát kell azt tudni? ... Az asszony gúnyosan elvonta a száját. – Persze, hogy kell! Aki azt sem bírja megtanulni, az már nagy számár, abból nem lesz pap. Sem úriember, megmarad mesterembernek. Azért kell tanulni a fiatalembereknek szorgalmasan, hogy hozzájussanak ahhoz az úriosztályhoz, ahol jó lenni. Ha nem tanulna valaki a görögöt meg a latint, hát hogy jutna hozzá, hogy egy úriasszonynak udvaroljon!”)⁷ A tanár-diák világ szerkezete a maga borzalmas kisszerűségében a regény ítéletes metafizikai vilásképeinek sűrítvénye: a pedagógiai terror maga generálja a diáktanya animális rettenetét („A fiú [ti. Mácsik] habzsolva beszélt, csak úgy frecsegett a nyála... – ...Aztán jelentkeztem az igazgató úrnál... Micsoda örült ideges volt az. ...Nekem jön, azt hittem felpofoz, az ajtóig hátráltam, akkor éppen, mikor hozzám rúg, meg akart rúgni, kinyitom az ajtót, és a lába élit bevágja. Nem tudta tovább mondani, majd megfúlt a kacagástól. A többiek is olyan hangosan harsogtak, hogy úgy se lehetett volna egy szót sem megérteni. – Kimentem aztán, és megint elbújtam a lépcső alá. Hát egyszer csak jön a direktor, olyan remekül sántított, hogy majd meghasadtam a kacagástól... Na hát az barátom majd megdöglött, a guta majd megütötte. ... De nekem menekülni kellett, mert

már nem bírtam tartani a kacagást. A fiúk jobbra-balra dőltek. Mikor felocsúdtak, jött a többi diákemlék. Laci úgy ült a helyén, mint valami bacchanálián, ahol valaki józan maradt, és most nem tudja megérteni, mi folyik körülötte.”⁸; a testiséghez való, büntudatban megalapozott, keresztény/keresztyén viszony okozza a pszichoszexuális értelemben nem a férfivá éréshez elvezető libidinózus túlfűtöttséget („S elmondott (ti. Mácsik) valami drasztikus históriát... Mindenki vigyorgó áhitattal figyelt rá, szinte szétpattantotta őket a vér... De ez a nagy nyíltság Lacit összepréselte, mint valami rászakadó ház. Nem bírta el. Titkon ápolgatott bujaságát, pincében nőtt satnya érzékiségét szinte leperzselte ez a hőség, amely neki túl erős volt, vad és égető. És úgy járt, mint a tökinda a napon, lekókadtt. Nem élvezetet szerzett neki a soha nem hallott brutális mesék raja, hanem fájdalmat, kínt.”)⁹

Veres Laci még csak megszületni próbáló személyisége elvileg hordoz(hat)ná az Istentől való száműzetés e büntetőtelepéről való kiválás lehetőségét, melyet életteleniségének megnyilvánulásai és deflorációjának mint Paradicsom-vesztésnek megsiratása jelez („Veres Laci lebágyadva, szomorúan állott... Meg volt alázva, meg volt gyalázva s rettenetesen ki volt ábrándulva. Az éjszakára gondolt, és siratta az idealizmusát, a szüzességét. Rühesnek érezte magát, s rettegett, hogy „valami betegséget kapott”. ... Ez az egész – ismételte magában – ez a szerelem? emiatt teszik tönkre magukat az asszonyok, a férfiak? ezért vágják egymást a nemek? Mintha leszakadt és szétporlott volna körülötte az egész világ. Minden illúziója odavolt. Az elveszett paradicsom ez!”).¹⁰ Csakhogy ez a mű a szabadulásnak semmiféle távlatát nem nyitja meg: a kamaszfiúban csupán az önpusztító egzaltáció vágya születhet meg („Magasabb igazságokat! Ismeretlenebb sikereket! Hatványozott ideggyönyöröket! Örületet! Örületet! mert megöl a valóság. Megfullaszt ez az élet, mint a szennyes árvíz, amely dögöket és trágyát és ismeretlen városok csatornaömlését sodorja. Hadd lakmározzanak benne a hullók, ő itt megfúl. Megfúl. A torkához kapott és felhőrdült”).¹¹

Az Isten háta mögött sajátos helyet foglal el a Móricz-életműben, amennyiben egy alapvetően nem komikus alkatú gondolkodás- és beszédmód e szöveg esetében figyelemre méltó komikus érzékről tesz tanúbizonyságot. Azok az iszonyatos átkok és káromkodások, melyeket az *Árvácskában* az emberi lény önnön csupasz ösztönvilágába való bebörtönözöttségének rettenetes, *pusztai* látványa kelt, az ilosvai ostobaság világában a hörgésbe fulladó nevetés nyelvén szólalnak meg.

A fenti rekonstrukciós próbálkozás lehetetlensége megkísérlésének egyik legfőbb mentsége az a szándék, mely a Balassa-féle Móricz-olvasat talán fentiekből is megsejthető radikális megelevenítő jellegének felidézésére irányult. Valószínűnek tartható, hogy a hagyományos realista kánonképzés problematikusságából kiindulva s e klasszifikációból kiszabadítva az oeuvre-t, olyan interpretatív munkának lehattünk volna olvasó részesei, amely a móriczi szövegalkotást a későmodernitás antropológiai és metafizikai válságából fakadó radikális, dekonstruktív jellegű kultúrkritika távlatába helyezi.

Amint pedig oly sok Móricz-figurát végletes szegénysége megfoszt a nyelvi önértelmesség mindenféle lehetőségétől, úgy a kérdező-beszélgető-író nélkül maradt tanítványnak-olvasónak sincsenek szavai a hiány elbeszélésére...

JEGYZETEK

Az idézetek az alábbi kiadásból származnak:

Móricz Zsigmond: *Az Isten háta mögött – Árvácska.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1974.

- ¹ I. m. 15–16. old.
- ² I. m. 76.; 77.; 78. old.
- ³ I. m. 83. old.
- ⁴ I. m. 104.; 105. old.
- ⁵ I. m. 120.; 121. old.
- ⁶ I. m. 134. old.
- ⁷ I. m. 24. old.
- ⁸ I. m. 36.; 37.; 38. old.
- ⁹ I. m. 38. old.
- ¹⁰ I. m. 125.; 126. old.
- ¹¹ I. m. 128–129. old.

